

Ideea urmăririi preocupărilor lui Nicolae Iorga în domeniul istoriei literaturii românești și slavo-române, în speță a cărții românești vechi, este una mai veche și le aparține mai multor specialiști în domeniu. Afinitățile sale față de bibliologie și științele auxiliare înrudite s-au materializat chiar prin colaborarea la *Revue internationale des Archives, des bibliothèques et de musées*<sup>1</sup>, el publicând aici istoricul bibliotecilor și arhivelor din România. Prezența sa este prima colaborare a unui român la o revistă străină de bibliologie. Rezultatele studiului pe tărâmul cărții românești se află înseilate în mare număr în lucrările sale. Cataloagele privind colecții de carte românească veche, mai ales cele elaborate în Transilvania, dar și în celelalte provincii românești, au putut beneficia de rezultatele peregrinărilor istoricului de la începutul secolului XX prin Transilvania. Aceste peregrinări s-au materializat, între altele, într-un extrem de interesant volum de documente<sup>2</sup>. În contribuția de față ne-am propus să ne oprim doar asupra aspectelor legate de cartea românească veche (cea tipărită) aflată în construcția operelor sale istorice. Nicolae Iorga a studiat în numeroase rânduri și din diverse unghiuri, care decurgeau din preocupările de moment, aspecte privitoare la cartea românească veche. Pe de altă parte, merită să fie apreciată realizarea, unică până la N. Iorga, a unei oarecare evidențe a obiectelor de cult aflate în bisericile vizitate din Transilvania. Multitudinea preocupărilor i-a cucerit pe biografii săi, dintre care se desprinde Barbu Theodorescu<sup>3</sup>.

Istoricul, istoricul literar, ori istoricul culturii românești nu a putut ocoli teme legate de istoria apariției cărții tipărite pe teritoriul românesc. A apelat, în contextul lucrărilor sale fundamentale, în capitole întregi, la meșteri tipografi, istoria tiparului slavon, cărțile tipărite în Transilvania, Mitropolia Ardealului și tipăriturile românești din vremea sa<sup>4</sup> etc., sau în contextul istoriei învățământului românesc nu a omis manualele școlare ori alte tipărituri folosite în secolele trecute în școlile românești<sup>5</sup>. Nici în voluminoasa *Istorie a românilor*, Nicolae Iorga nu trece peste importante momente, în care cartea tipărită se afla în centrul vieții culturale, la curțile domnilor Țării Românești, Moldovei sau la

<sup>1</sup> Barbu Theodorescu, *Nicolae Iorga*, București, Editura Tineretului, 1968, p. 129. Directorul revistei era Henri Stein.

<sup>2</sup> Nicolae Iorga, *Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșene*, II. *Inscripții și însemnări*, București, 1906.

<sup>3</sup> *Ibidem*, passim.

<sup>4</sup> Idem, *Istoria Bisericii Românești și a vieții religioase a românilor*, ediția a II-a, vol. I-II, București, Editura Ministerului de Culte, 1928, prin reeditare Editura 100+1 Gramar, 1995.

<sup>5</sup> Idem, *Istoria învățământului românesc*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Ilie Popescu Teiușan, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1971.

Curtea princiară a Transilvaniei<sup>6</sup>. Una dintre principalele lucrări în care Nicolae Iorga discută pe larg și într-un context propriu istoria cărții românești este, firește, *Istoria literaturii românești*<sup>7</sup>. Faptul că a pătruns în tainele domeniului este dovedit de unele studii, prin care Nicolae Iorga face parte dintre primii specialiști români preocupați de grafica de carte<sup>8</sup>.

Cercetarea de față nu are ca scop principal identificarea tuturor lucrărilor lui Nicolae Iorga în care această personalitate multilaterală și-a îndreptat atenția pe coordonatele istoriei cărții tipărite. Considerăm interesantă și în același timp utilă evaluarea celor două direcții principale mai sus menționate (istoria cărții românești, a tiparului, tipografilor sau tipografilor și evidența obiectelor de cult, între care în centrul atenției noastre se află cartea veche inventariată de Nicolae Iorga în Transilvania), pe care dorim să le urmărim în opera istoricului.

Deoarece Nicolae Iorga este unul dintre contemporanii lui Ion Bianu, B.P. Hasdeu, A.D. Xenopol și alții, el se află, la începutul activității sale, la marginea frământărilor Academiei Române de la sfârșitul veacului al XIX-lea și începutul secolului următor, fiind și contemporan cu momentul apariției *Bibliografiei Românești Vechi*<sup>9</sup>. Interesul său pentru literatura românească veche avea un suport spiritual și patriotic nuanțat și întemeiat. Istoria literaturii românești vechi se desprinde din preocupările sale general istorice, în contextul propunerii lui B.P. Hasdeu din anul 1897, a unui concurs pentru premiul Adamachi (în anul 1901). Acest eveniment este menționat de cei care au scris despre Nicolae Iorga; lucrarea propusă pentru participare la jurizare purta titlul: *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*. Nu dorim să intrăm în amănuntele legate de dezbaterile purtate de savanții Academiei pe marginea rezultatelor, cert este că Iorga a realizat lucrarea, nu a câștigat premiul de 5000 de lei, dar și-a continuat cercetările, pe considerentul că „o istorie a literaturii care cuprinde viața oamenilor păstrată în forma trainică a scrisului este nu numai o delicată operă de știință, ci și de artă, de informație, de înțelegere și de expresie în

<sup>6</sup> Idem, *Istoria românilor*, IV. *Cavalerii*, volum îngrijit de Stela Cheptea și Vasile Neamțu, București, Editura Enciclopedică, 1996; Idem, *Istoria românilor*, vol. VI, volum îngrijit de Ștefan Andreescu, București, Editura Enciclopedică, 2000.

<sup>7</sup> Idem, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)*, vol. I-II, ediție îngrijită de Barbu Theodorescu, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1969. Ediția I a apărut în anul 1901. Într-o măsură mai mică se încadrează în cercetarea noastră și *Istoria literaturii românești în veacul al XIX-lea de la 1821 înainte*, vol. I, ediție și note de Rodica Rotaru, pref. de Ion Rotaru, București, Editura Minerva, 1983.

<sup>8</sup> Idem, *Scrieri despre artă*, antologie și prefață de Barbu Theodorescu, București, Editura Meridiane, 1968.

<sup>9</sup> Ion Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia Românească Veche*, vol. I-III, București, 1903-1936; vol. IV a apărut sub semnătura lui Dan Simonescu, în anul 1944. În această perioadă, N. Iorga era ocupat mai mult cu viața politică, decât cu cercetarea istoriei cărții românești.

același timp”. Reiese de aici, dar și din celelalte opere de gen, că istoricul nu a abandonat la acest stadiu ideea elaborării istoriei literaturii românești, ci a continuat-o; mai mult decât atât, dintre lucrările sale se desprinde și istoria literaturii religioase<sup>10</sup>, iar aceeași gen literar este intercalat și în *Istoria bisericii românești*<sup>11</sup>.

Propunerea celor două direcții mai sus enunțate este susținută chiar de tezele lui Iorga din *Introducerea* primei ediții a lucrării *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, unde se referă la conceptele *istoria culturii* și *istoria literară*. Primul dintre ele îl definește ca ocupându-se „de ceea ce a realizat în civilizație umanitatea dintr-un timp, într-o țară”, iar pe cel de al doilea îl înțelege ca „cele mai înalte manifestări ale acestui proces de civilizație”. Aceste două concepte și direcții se intersectează, după părerea noastră, în produsul fundamental care este cartea. Cartea se află la baza cercetărilor din domeniul istoriei literaturii și aceeași carte este în centrul atenției istoriei tiparului și a cărții. În acest fel, o întreagă literatură a lui Nicolae Iorga are în centrul atenției cartea, îndeobște cartea românească, motiv pentru care ne-am hotărât să subliniem, prin contribuția noastră, acest aspect.

În primul volum al lucrării de mai sus identificăm capitolul numit „Literatura religioasă” („Enumerarea tipăriturilor apărute între 1688-1713”)<sup>12</sup>. Nu ne este deocamdată cunoscut alt motiv pentru care istoricul începe tratatul său de istoria literaturii cu anul 1688, anul tipăririi *Bibliei* de la București, fără să coboare cu un veac și jumătate înapoi în timp, decât cel al încercării câștigării premiului mai sus amintit. Din discursul său este limpede că a fost conștient de importanța apariției textului integral al *Sfintei Scripturi* în limba română. Autorul nu apelează, în prezentarea temei propuse, la o cronologie în tratarea problematicii; mai degrabă, discursul său este organizat pe curenți „care stăpânesc epoca întreagă”. El prezintă literatura românească, cu precădere religioasă, în contextul ei mai larg, ceea ce îngreunează lectura, dar ușurează înțelegerea la nivelul cumpenei secolelor XIX-XX (prima ediție a apărut la 1901). În linii mari se poate desluși tratarea principalelor ediții apărute între anii 1688-1821 pe teritoriul celor trei țări românești, urmând tipurile cărților, tipografii implicați în tipărirea lor, traducătorii și figurile ilustre de domni în calitatea lor de patroni, susținători ai tiparului. De subliniat este termenul *tipăritură*, deocamdată rar folosit în literatura de specialitate a timpului, care va putea fi întâlnit pe parcursul acestei opere, completat de termenul mult uzitat în a doua jumătate a secolului al XX-lea, *carte românească veche*.

Capitolul cu titlul asemănător cu cel de mai sus, „Literatura religioasă în epoca întâi”, punctează contextul apariției *Bibliei* (1688) și, pe lângă altele, se

<sup>10</sup> Nicolae Iorga, *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, București, 1904.

<sup>11</sup> Idem, *Istoria Bisericii românești*, passim.

<sup>12</sup> Idem, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, p. 54-62.

oprește la Mitrofan și Antim Ivireanu, amândoi la început tipografi, ajunși episcopi la Buzău și la Râmnic. Chiar dacă în centrul primei părți a capitolului se află *Biblia*, pe tot parcursul se preocupă pe larg de contextul apariției, pleacă și se întoarce, dorind să prindă toate firele legate de această mare întreprindere. Traducătorii și tipografi cărților religioase, mai puțin autori ai lucrărilor originale tipărite în limba română, sunt construcția de bază a capitolului

Termenul *tipografie* îl mai găsim la sfârșitul primului volum, în capitolul numit „Literatura religioasă în perioada a doua”. Conținutul acestui capitol este extrem de vast, autorul tratează cu precădere istoria literaturii religioase din secolul al XVIII-lea, când de fapt cartea laică era, încă și spre sfârșitul acestui secol, o raritate. În acest loc nu are în vedere situația din Transilvania, ci numai pe cea din Țara Românească și Moldova. Nu ne-am propus să facem analiza textului, doar să subliniem modul de abordare al autorului. Pe lângă conceptul specific pentru istorii literare (*autori și lucrări*), adesea punctează importanța personalităților – mitropoliți, episcopi, domni, patroni, traducători, tipografi – în actul tipografic. În repetate rânduri utilizează termenul *tipăritură*, la care autorii mai târzii nu apelează. *Tipăritură*, *tipar*, *tipografie* sunt concepte prezente în majoritatea lucrărilor sale și dovedesc conștientizarea importanței procesului de tipărire.

Volumul al II-lea al *Istoriei literaturii române în secolul al XVIII-lea*<sup>13</sup> continuă pe aceleași coordonate ca volumul I. Cartea a III-a, cu subtitlul *Epoca lui Petru Maior*, este dedicată, cum nici nu se putea altfel, Transilvaniei celei de a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea, ajungând până la propusul an 1821. În a doua parte a capitolului „Perioada a treia: curente și influențe”, va acorda atenție situației din Transilvania:

„[...] un al treilea curent se pronunță puțin timp după începutul secolului al XVIII-lea și crește încet, dar continuu, până înghite pe toate celelalte și străbate larg, adânc și roditor, întreagă noastră istorie intelectuală contemporană”<sup>14</sup>.

Este o teză romantizată, care preludează mișcarea „ardelenilor”, dar nu omite, pentru început, evenimentele care îl preocupau în mai multe lucrări pe Iorga, acele referitoare la calvinismul principilor transilvani și la momentele premergătoare unirii religioase.

În contextul Iluminismului transilvan se împletește istoria evenimentială cu istoria literaturii create de intelectualii Blajului, iar de la tipografia Bălgradului va trece spre cea a Blajului, oferind în treacăt câteva titluri de cărți, idee ce va fi continuată în capitolul III, „Istoriografia în perioada a treia: Școala de renaștere a istoricilor din Ardeal”. Problema tiparului și a cărților tipărite va

---

<sup>13</sup> Folosim, și în acest caz, ediția îngrijită de Barbu Theodorescu, citată în nota 7.

<sup>14</sup> *Ibidem*, p. 50.

reveni abia în capitolele V și VI, când, în capitolul „Literatura religioasă în perioada a treia”, încheie succesiunea părților care vizează literatura religioasă, implicit punctând, de această dată mai rar, ideea de tipar și tipografie.

*Istoria literaturii românești în veacul al XIX-lea – de la 1821 înainte* este o firească continuare a operei anterioare. În contextul lucrării scrise în anul 1907 acordă mai puțin spațiu tiparului, discutând mai mult despre școală și manualele școlare, cultura din Moldova, traduceri și traducători, chiar teatru sau apariția primelor periodice românești. În capitolul „Tipărituri în preajma anului 1830”, din volumul I, spicuiește din evenimentul legat de cumpărarea tipografiei de la Cișmeaua lui Mavrogheni de Ion Heliade Rădulescu, care va începe activitatea tipografică la 1830. Găsim aici o mențiune importantă despre înființarea unei „fundații pentru tipărirea cărților românești”, patronată de Divanul țării.

Între timp, la 1904 apare *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*<sup>15</sup>, lucrare ce se încadrează în totalitate în contextul ales de noi pentru cercetare. Este un punct de vedere propriu lui Nicolae Iorga, începând cu susținerea deja antologiceii teorii „husite”, o etapă în care se pun bazele conceptului de evoluția culturii, limbii și literaturii românești. Suntem în fața unei opere mai sistematice decât cea care pornește de la anul 1688 și, din punctul nostru de vedere, este o lucrare în care firul verde îl reprezintă cartea tipărită (după ce a fost epuizat capitolul în care tratează influența mișcării husite între români), tipograful și tipografia, de la cele slavone la cele românești. În ordine cronologică, tratează evoluția tiparului slavon în Țara Românească cu toate implicațiile politice din afara și dinlăuntrul țării. Așa cum era și firesc, autorul continuă cu „tipăriturile” românești și slavone din Ardeal, cu toate problemele încheierii influenței catolice, iar în a doua jumătate a secolului al XVI-lea atacul sub aripa principilor transilvani a reformei calvine. Subliniază și partea bună a acestor lucruri sau încearcă să fie imparțial în tratarea acestor faze evolutive, mai ales a limbii române și tiparului; mai circumspect fiind în privința atitudinii unor mitropoliți ai Bălgradului.

Cu ochiul format al istoricului, observă scăderea puterii limbii slavone în domeniul literar, dar și diplomatic, spre sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul celui următor. Activitatea tipografiilor din Moldova și Țara Românească din secolul al XVII-lea este urmărită pe baza documentelor contemporane, susținută de *Bibliografia Românească Veche*. Întregul opus are un duct cronologic, împletindu-se evenimentele cele mai importante din istoria cărții tipărite în cele trei țări române până la momentul apariției *Bibliei* de la București, 1688. Tipărirea primei ediții complete a *Bibliei* (București, 1688) în

---

<sup>15</sup> București, Atelierele grafice I.V. Socecu. Este interesant exemplarul studiat la Biblioteca Universitară „Lucian Blaga” din Cluj-Napoca (cota 4698) cu ex libris-ul lui Onisifor Ghibu, care a lăsat unele adnotări și sublinieri în creion pe marginea textului.

limba națională este considerată de Nicolae Iorga, ca și de alți istorici români, europeni și alții, o piatră de hotar în viața unei națiuni. Notele de la subsolul cărții dezvăluie laboratorul de creație al istoricului, prin note care demonstrează cunoașterea foarte amănunțită a cărților analizate. „Tabla numelor” (indicele) de la sfârșit este un instrument valoros de orientare în volum.

Inevitabilă este reluarea temei legate de literatura religioasă de la începuturi și continuarea descrierii evoluției acesteia până la anul 1918 în *Istoria Bisericii Românești*, vol. I-II<sup>16</sup>. Cartea, un mijloc de comunicare atât în mediul laic, cât și în cel religios, susține discursul autorului pe parcursul celor două volume. Multe dintre capitole focalizează tema cărții românești tipărite (dar și manuscrise) în cele mai importante puncte ale istoriei bisericii, dovada disponibilității lui Iorga de a epuiza sursele avute la dispoziție: „Macarie, meșterul de tipar slavon”, „Noul tipar slavon din a doua jumătate a veacului al XVI-lea”, „Ucenicii lui Macarie”, „Catehismul din Sibiu”, „Planuri de tipar românesc în Moldova supt Despot”, „Tipăriturile românești ale lui Coresi și Biserica reformată a Românilor de peste munți”, „Mitropolia ardeleană și tipăriturile românești din vremea ei”, „Tipărituri ardelenene”, „Tipografia lui Varlaam mitropolitul. „Soborașul” de la Iași”, „Tipăriturile românești de la Iași”, „Alte tipărituri muntene, slavone și românești”, „Tipăriturile mitropolitelor munteni Varlaam și Teodosie”. Din volumul al II-lea, sunt relevante pentru contribuția noastră, începând chiar cu primul capitol, următoarele: „Politica religioasă a lui Vodă-Brâncoveanu și tipăriturile muntene din epoca sa”, „Noua tipografie a Bisericii unite”, „Noua epocă de tipărituri românești: episcopul Chesarie de Râmnic”, „Noile tipărituri ieșene”, „Tipărituri ardelenene și noul șir de tipărituri al lui Veniamin Costachi” etc.

Am spicuit doar din capitolele în care principalul duct al prezentei contribuții lui Iorga este îndreptat spre cartea românească și contextul în care a fost ea tipărită. Însă, pe tot parcursul copleșitoarei opere, cartea își are un loc în centrul construcției discursive a istoricului, fiind mijlocul prin care instituția – Biserica românească, s-a exprimat mai întâi în limba slavonă (sau chiar greacă), pe urmă în limba română.

Din trecerea în revistă a principalelor lucrări ale lui Iorga relevante pentru ceea ce înseamnă cartea românească veche, tipar, tipografii sau tipografi, *Sate și preoți din Ardeal*<sup>17</sup> este o lucrare care, prin problematica generală, trebuie să ocupe locul imediat după *Istoria Bisericii românești*. Autorul exploatează informațiile legate chiar de cuprinsul cărților vechi, vorbește despre cele mai neînsemnate până la monumentele culturii și literaturii românești. Dintr-un anumit punct, trebuie menționat că, în conformitate cu proiectele sale editoriale, anumite informații sau izvoare pot fi identificate în mai multe opere,

<sup>16</sup> *Istoria Bisericii Românești și a vieții religioase a românilor*. Ediția princeps a apărut în anul 1908.

<sup>17</sup> București, 1902.

servindu-i la elucidarea diferitelor fenomene ale culturii. Concentrându-și discursul asupra istoriei culturii românești din Transilvania (poate mai puțin a satelor), fenomenul tiparului românesc pornește de la apariția primei cărți în limba română – *Catebismul românesc* („luteran”, cum îl numește Iorga) al lui Filip Moldoveanu, de la Sibiu, din anul 1544. Este pitorească aprecierea autorului, care îl consideră pe tipograf „poate traducător, dar și „spion” trimis adesea în Țara Românească”. Într-o cronologie firească, tratează activitatea diaconului Coresi de la Brașov, condițiile în care acesta a editat cărțile românești și slavone, influențele atât ortodoxe venite din Țara Românească, cât și cele luterane datorate mediului în care trăia și lucra, utilizând masiv citări din *Bibliografia Românească Veche*. Pasajul despre istoria Mitropoliei Bălgradului (sec. XVI-XVII) este o cuprinzătoare descriere a climatului care domina Curtea Princiară, în directă legătură cu viața instituției românești. Se exprimă pozitiv ori negativ despre mitropolii Bălgradului și în context însăilează informații despre cărțile apărute în tipografia acestei instituții românești. Capitolul „Unirea”, de la sfârșitul lucrării, nu cuprinde ideea cărții apărute în acest context istoric, lucru de înțeles, dacă avem în vedere proiectul inițial al autorului de a realiza 2 volume. *Sate și preoți din Ardeal* era considerat de autor „un întâi volum din istoria culturală a românilor din Ardeal”.

Seria cu titlul *Istoria românilor (Reformatorii)*<sup>18</sup> se încadrează în tematica contribuției de față prin câteva capitole în care surprinde, în contextul prefacerilor religioase din Transilvania de la sfârșitul secolului al XVII-lea și mai ales din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, momentul în care Inochentie Micu-Klein „înjghebase o mică tipografie la Blaj, făcuse să se tipărească în martie 1750 Floarea adevărului”. În capitolul „Românii și curentul filosofic”, propune o trecere în revistă a tipăriturilor blăjene „a cărților de slujbă”, ajungând până la repere românești de la tipografia vieneză a lui Leopold Kurzböck; surprinzător, capitolul se încheie cu revenirea în Țara Românească, anume la Râmnic, prin descrierea destul de pe larg a activității episcopului Chesarie, editorul *Mineielor de la Râmnic* (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea).

Aria de interes a lui Nicolae Iorga față de ce a însemnat în cultura românească tipar, tipografie și carte nu se încheie aici. Am însumat contribuțiile reprezentative, prin care istoricul a demonstrat o bună cunoaștere a științei cărții românești, chiar dacă în unele cazuri informațiile sale erau ușor distorsionate sau avea păreri extrem de personale. Nu este de uitat că lucrările sale analizate au apărut în prima parte a activității sale, influențate fiind de spiritul critic, dar și de curentul romantic târziu.

---

<sup>18</sup> Nicolae Iorga, *Istoria românilor*, vol. VII, *Reformatorii*, București, 1938.

De la istoria cărții, prin conținutul ei, tipografi și tipografii, Iorga își arată disponibilitatea pentru o ramură specială a civilizației cărții românești. În culegerea *Scriseri despre artă*<sup>19</sup>, există aprecieri asupra tezaurului artistic raportat la cărțile românești vechi. În prefața biografiei istoricului, Barbu Theodorescu relatează următoarele:

„Nicolae Iorga a scos în evidență valoarea artistică a icoanelor, catapeteasmelor [...], a legăturilor de carte, precum și a miniaturilor. Dintre toate artele minore, în special ilustrația cărții ajunsese în ultimii săi ani de viață o pasiune. A studiat cartea văzută ca operă de artă, făcând, totodată, mai multe comunicări pe această temă la congresele internaționale”.

În consens cu cele mărturisite de biograful său, în al treilea capitol al culegerii, numit „Arta cărții românești”, în patru articole sau doar schițe, care *ab initio* au fost prelegeri sau conferințe ținute în țară și străinătate, punctează primele gravuri din tipografia macariană, susținând totodată teoria sa despre ieromonahul tipograf Macarie și popasul său la Veneția, precum și trecerea prin Muntenegru în calitate de tipograf. Pe doar câteva pagini, spicuiește numele gravurilor care au ilustrat cărțile românești din secolele XVI-XVIII. O plimbare lejeră prin istoria tiparului este contribuția „Tipografia la români”. Fără să intre în amănunte, realizează mai repede un eseu despre tiparul românesc și se exprimă critic asupra aspectului grafic al tipăriturilor coresiene, albaiuliene, considerând că au ajuns la „repede decădere”. Aprecierile istoricului asupra influențelor artistice în arta icoanelor și a cărții au fost discutate și disputate de specialiști, concluziile sale fiind în unele cazuri corectate de cercetări mai târzii. Notele de subsol din acest capitol sunt sumare, ceea ce, credem, este dovada propriilor observații așternute aici.

Cu totul deosebite sunt două contribuții ale istoricului, o ediție *Octoiubul diaconului Lorinț*<sup>20</sup> și un text referitor la *Palia de la Orăștie*<sup>21</sup>; în ambele lucrări istoricul se apleacă, cu toată puterea scrisului său, asupra temei prezente și în alte contribuții ale sale.

Prin tematica celor două volume numite *Pagini alese din însemnările de călătorie prin Ardeal și Banat*<sup>22</sup>, ele pot fi considerate memorii de călătorie, care prefăteză prin conținut a doua direcție a cercetării noastre, pe care am enunțat-o în prima parte a studiului, aceea prin care Nicolae Iorga poate fi considerat inițiatorul evidenței patrimoniului cultural național. *Scrisori și inscripții*

---

<sup>19</sup> Idem, *Scriseri despre artă*, p. 16.

<sup>20</sup> Idem, *Octoiubul diaconului Lorinț*, în *Academia Română. Memoriile Secției de Istorie*, seria III, tom XI, nr. 7, 1930-1931, p. 201-204.

<sup>21</sup> *Palia de la Orăștie 1582-1982*, București, Editura Minerva, 1984.

<sup>22</sup> *Pagini alese din însemnările de călătorie prin Ardeal și Banat*, vol. I-II, București, Editura Minerva, 1977.

*ardelene și maramureșene*<sup>23</sup> reprezintă primul volum din cele două proiectate de autor și, după cum apreciază în prefață, s-ar putea scoate și „10 astfel de volume”. Văzându-se în fața unui volum de lucru atât de mare, propunea „Astrei” strângerea materialului după modelul din lucrarea sa și editarea lui.

Călătoriile de studiu ale lui Nicolae Iorga din anii 1905 și 1906 i-au permis cunoașterea locurilor istorice mai importante din Transilvania, atrăgându-i atenția în mod deosebit monumentele istorice, bisericile și mănăstirile. De aici și memoriile de călătorie, dar mai ales volumul în care a cules informații extrem de valoroase despre un mare număr de piese de cult, cărți, icoane, unele dintre ele nemaiputând fi găsite astăzi. Pe când în *Pagini alese* face descrieri pitorești ale locurilor vizitate, în *Scrisori și inscripții* inventariază, în ordine alfabetică, localitățile vizitate, iar în contextul localității se oprește la biserici, le enumără pe culte și descrie obiectele pe care le-a găsit. În contextul cercetării noastre, este extrem de importantă descrierea pe care o face cărților românești. Nu putem vorbi despre o descriere bibliologică exhaustivă; ar fi fost extrem de valoroasă informația despre locul tipăririi cărților, care lipsește în cele mai multe cazuri. Titlul cărții este completat de anul apariției, în cazurile confuze de secolul presupus, însă textele însemnărilor manuscrise identificate și descifrate, din alfabet chirilic, reprezintă tezaurul cel mai valoros lăsat de Nicolae Iorga cercetătorilor specialiști. Pe 211 pagini a inventariat 154 de localități cu una sau mai multe biserici, în cadrul fiecărei biserici găsim numerotate obiecte de cult sau cu valoare istorică și documentară, iar pe margine, la cifra 759, se încheie numerotarea însemnărilor copiate, majoritate, din cărți vechi, restul de pe catapetesme, altare, icoane etc.

Atenția pe care a acordat-o autorul textelor, care nu reprezintă o istorie oficială, ci este „istoria care nu e compusă, ci numai însăilată, notată incidental și sporadic de cei modești și puțin cărturari uneori, cari nu se gândesc nici la un patron, nici la un public, ci pun pe hârtie ce știu, din simplul impuls instinctiv de a nu lăsa ca faptele să se piardă ori din nevoia de a face și pe alții, necunoscuți, martori săi suferințelor, isprăvilor și întâmplătoarelor bucurii ale lor. E istoria țării prin cei mici”<sup>24</sup>, o regăsim doar mai târziu în preocupările cercetătorilor, ca Ilie Corfus<sup>25</sup>, Gabriel Ștrempel și alții<sup>26</sup>. Însemnările înșirate pe

<sup>23</sup> Nicolae Iorga, *Scrisori și inscripții ardeline și maramureșene*, vol. II.

<sup>24</sup> *Istoria țării prin cei mici*, în *Revista istorică*, VII, 1921, nr. 1-3, p. 26.

<sup>25</sup> Ilie Corfus, *Însemnări de demult*, Iași, Junimea, 1975.

<sup>26</sup> Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. I-IV, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1978-1992; Aurora Ilieș, *Însemnări de pe cartea veche românească (1527-1821)*, în *Studii și Materiale de Istorie Medie*, VI, 1973, p. 46-54; Elena Rodica Colta, *Însemnări de pe cărți vechi românești – documente ale veacurilor trecute arădene*, în *Ziridava*, XI, 1979, p. 1059-1079; Iacob Mârza, *Semnificația cărții în comunitățile rurale românești transilvănene (secolele XVII-XVIII) în lumina însemnărilor: mentalitate și sensibilitate*, în *Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol”*, XXX, 1993, p. 123-135 ș.a.

cca. 200 de pagini reprezintă astăzi, în numeroase cazuri, texte salvate de Nicolae Iorga, ele fiind dispărute în urma modernizării satelor, uzurii cărților sau deteriorării icoanelor. Totodată, însemnările de pe cărțile vechi pot fi folosite de specialiștii de astăzi la completarea concluziilor asupra monografiilor parohiilor, satelor sau comunităților. În general, însemnările de pe cărțile românești vechi încă mai rămân o sursă de informare pentru istoriile locale. Cercetarea atitudinii populației rurale față de realitățile vieții cotidiene rămâne încă un capitol de istorie, care merită atenția istoricilor.

Valoroasă este și contribuția lui Onisifor Ghibu, care, după spusele lui Nicolae Iorga, a realizat o parte din indice. Partea de inscripții este precedată de o listă de manuscrise și tipărituri cu un conținut similar ca în cazul „Inscripțiilor”, însă din păcate fără alte indicații, lipsind mai ales locul de descoperire sau păstrare. Nu reiese limpede de unde a cules informații despre cărțile inventariate aici. Ultima parte este numită „Scrisori ardelene”, care, după cum spune istoricul în nota 1, provin de la Arhivele de la Budapesta și reprezintă de fapt corespondența episcopului Dionisie Novacovici. Propriu-zis, ele nu se încadrează în tematica propusă pentru cercetare, deoarece nu conțin informații despre cărți.

Concluzionând, prin această contribuție am realizat, ceea ce ne propusesem de la primul contact cu opera lui Nicolae Iorga<sup>27</sup>. Am găsit, mai ales în lucrările prezentate aici, o mulțime de informații care nu pot fi ocolite în cercetarea cărții românești vechi. Nicolae Iorga nu poate lipsi din bibliografia sintezelor care tratează cartea și tiparul, răspândirea cărții românești. Cu siguranță, nu am exploatat exhaustiv materialul, am spicuit doar, dorind să subliniem oportunitatea consultării și astăzi, după cca. 100 de ani de la apariție, a prețioaselor informații culese la începutul secolului XX ca „să rămână”.

---

<sup>27</sup> Eva Mârza, *Colecția de carte românească veche de la Râmeț (jud. Alba)*, în *Apulum*, XXIII, 1986, p.197-201; Eadem, *Din istoria tiparului românesc. Tipografia de la Alba Iulia, 1577-1702*, Sibiu, Editura Imago, 1998; Eva Mârza, Doina Dregheciu, *Cartea românească veche în județul Alba. Catalog. Sec. XVI-XVII*, Alba Iulia, 1989.

## NICOLAE IORGA ET LE LIVRE ROUMAIN ANCIEN

### Résumé

Par la ci-présente étude, l'auteur évalue la contribution apportée par l'historien Nicolae Iorga au domaine de la bibliologie. Nicolae Iorga appartient à la génération contemporaine avec les démarches entreprises par l'Académie Roumaine dans le but de mettre les bases de la bibliographie rétrospective, à savoir de *Bibliografia Românească Veche*, volumes I-IV, dont les auteurs étaient Ion Bianu, Nerva Hodoș et Dan Simonescu. Dans cette période d'émulation représentée par le courant romantique tardif, l'historien soulignera, dans la plupart de ses oeuvres historiques, le rôle joué par le livre en général, par le livre roumain ancien en particulier, dans l'histoire de la culture roumaine.

Nous pouvons identifier d'importants renseignements dans ses écrits, qui ont servi, à travers le temps, aux chercheurs de l'histoire de la littérature roumaine, mais aussi bien aux chercheurs en bibliologie et aux historiens de la culture, en constituant le matériel à exploiter en vue de l'orientation de leurs recherches.

La ci-présente étude se propose de suivre de près deux des directions soutenues par Nicolae Iorga dans les démarches que celui-ci avait entreprises dans ce domaine. La première direction est celle qui souligne l'importance attribuée par l'historien à l'apparition de l'imprimerie, aux ateliers d'imprimerie, voire même aux imprimeurs des livres roumains anciens. Iorga a été, peut-être, le premier auteur ayant largement utilisé ces concepts, auxquels l'on ajoute encore celui de „livre roumain ancien”. C'est à travers ses plus importants ouvrages concernant l'histoire de la littérature roumaine, l'histoire ecclésiastique roumaine, l'histoire religieuse, etc. que l'auteur utilise le livre roumain en tant que support historique, que justificatif, en tant que témoignage des événements historiques.

La seconde direction concerne la réalisation, par l'historien, de la première évidence „patrimoniale” des objets de culte, des livres, des icônes se trouvant dans les églises de Transylvanie et de Maramureș. En publiant les résultats des voyages entrepris en Transylvanie dans les années 1905, 1906, entre autres dans l'ouvrage *Scrisori și inscripții ardeline și maramureșene, II: Inscripții și însemnări* (București, 1906), Nicolae Iorga a ainsi réalisé une première évidence des objets de culte, mais aussi bien des inscriptions existantes dans les églises, sur le cloches des églises, sur les icônes et dans les pages des livres roumains anciens. La liste ainsi publiée a contribué à la préservation de certains renseignements sur des objets disparus suite aux vicissitudes de l'histoire. Les notes prises par l'historien constituent les seuls et unique renseignements, extrêmement importants de nos jours, dans la démarche de compléter des renseignements sur l'histoire locale, ecclésiastique ou sur l'histoire des mentalités collectives.